

HIIU MURDEKEEL JEAN BAPTISTE HOLZMAYERI "OSILIANAS"

Helmi Neetar

1. SISSEJUHATUSEKS

Et paremini jälgida murdekeele arengut ajas ja ruumis, tuleks selle sajandi andmeid kõrvutada vanemate ülestähendustega. Kahjuks pole viimaseid alati võtta. Selles osas on Hiiumaa mõnevõrra erandiks. Nagu üldiselt teada, leidub rohkesti siinset sõnavara (eeskätt märgendiga D = Dagö) Johann Ferdinand Wiedemanni "Eestisaksa sõnaraamatus" Kui Paul Ariste kirjutab oma doktoriväitekirja "Hiiu murrete häälikud" (1939), kasutas ta eelkõige välitöödel kogutut 1920.–1930. aastaist. Oma väidete tõestusmaterjali esitas ta nii Wiedemanni sõnaraamatust kui ka Jakob Hurda korrespondentide (Tikerpuu, Mey Pühalepast) kirjapanekuist (vt. Ariste 1939: 8, 26, 28, 44 jt.).

Kindlasti väärib keeleinimese tähelepanu ka Jean Baptiste Holzmayeri "Osiliana", mida on seni vajanud põhiliselt folkloristid. Teose teine osa (ilmunud 1873) sisaldab muude andmete hulgas mitmesuguseid rahvaluuleteateid Hiiumaalt. Kui põhiosa juba trükiti, saabus Pühalepa pastor von Sengbuschi kaastöö, mis täiendas ja laiendas varasemat teavet. Hiiu murdekeele osas on hilinenud saadeti oluline kahel põhjusel. Esiteks leidub saksakeelses tekstis üsna mitmeid eestikeelseid *resp.* hiiumurdelisi keelendeid. Teiseks annab mainitud lisa mõnesuguse ettekujutuse Pühalepa kauaaegse pastori (aastail 1822–1877) kirjapanekute laadist. "Osiliana" keeleaines sobib selleks eriti hästi, sest Holzmayer on vajaduse korral redigeerinud pisut saksa keelt, jätnud aga puutumata eestikeelse osa: ebahütlase ortograafia, lahknevused häälduses ja väljendeis. Ta pole pidanud end võimeliseks seda ülesannet täitma, pealegi võib lokaalne eripära huvitada keeleteadlasi (Holzmayer 1873: 2).

Järgnevalt vaatlen lähemalt "Osilianas" toodud Hiiu keelendeid. (Numbrid sulgudes osutavad lehekülge.) Kõrvutan, kui see on võimalik, Sengbuschi kirjapanekuid Wiedemanni sõnaraamatu, Ariste "Hiiu murrete häälikute" või Eesti Keele Instituudi murdekartoteegi andmetega. (Pean silmas põhiliselt Hiiumaad.) Olen

lihtsustanud nii sõnaraamatu trükipilti kui ka murdenäidete transkriptsiooni. Et kirjutis on lingvistilise suunitlusega, annan folkloorset konteksti napilt. Vajaduse korral lisan Sengbuschi saksakeelse tõlke.

2. HIIUMURDELISTE KEELENDITE VÕRDLUS TEISTE ALLIKATEGA

2.1. Kõige rohkem esineb sõna *krat* (113, 114, 115), pl. *krattid* (114). Sengbuschi järgi võib öelda ka *kratti* (113). Vrd. Wied. *krat't* G. *krati* 'ein Geist (von welchem manche abergläubische Vorstellungen im Schwange gehen, z.B. dass er Reichthum gebe, den Kühen die Milch aussauge, Butter und Milch verderbe)' Tegemist on eestirootsi laensõnaga, mida kasutatakse (juba lähtekeeltest johtuvalt) ka Hiiumaal kaheti: *kratt*, *krätt* (Ariste 1933: 17).

Kratitegemise kirjelduses väidetakse: *Kes krattile hinge sisse saab ja tedda käima panneb, se on kratti ema* (113). Täiesti laitmatu lause sobiks illustreerima mitut sõnaartiklit (nt. *kratt*, *ema*), kuid ta pole jõudnud Wiedemanni sõnaraamatusse.

2.2. Hiiu lapsi hirmutatakse hundiga, kellel on *suur werrine su peas* (113). Hüütakse: "Wilja-, ubba-, erne- (ja ka) *kaewo-hunt tulleb!*" (113). Viimasel juhul näidatakse lapsele ühtlasi kaevuveel tema nägu, mis ongi siis *kaewohunt* (113). Järelikult püütakse lapsi eemale hoida eluohtlikust kaevust, keelatakse maiustamast oas või hernes ja tallamast viljapõldu. Hundiga hirmutamine võis tollal olla igati asjakohane, sest murdekartoteegi järgi sai inimene, kes oli tapnud 100 hunti, mõisaorjusest priiks (Phl Nõmba *sai undipriiks*). Reigi keelejuht teadis veel 1965. aastal, et *undi prii* Liiva Peet Nõmbast olevat toonud metsast välja 99 hundikutsikat. Lastehirmutisena leidub *hernehunt* (kohamärgendita) "Rahvakultuuri leksikonis" (Viires 1995: 331).

Sõnavorm *kaewo* pole ootuspärane, üldhiuline on hoopis *kaju*. Vrd. Wied. *kaju* G. *kaju* od. *kau* G. *kau* (SW) = *kaew*. Et teised täiendsõnad seisavad genitiivis, võiks seda olla ka *ubba-*. Murdekartoteegi järgi ongi üldisem laadivaheldus: Käi, Rei, Phl n, g *uba*, vrd. Emm *uba* g *ua*.

2.3. Jõuluõhtul laotatakse põrandale *ruggi pöhko* 'Roggenstroh' (114). Vrd. Phl *rugi pöhku võib hanguga tõsta*. Wiedemanni sõ-

naraamatus leiame: (*põhk*) *jõulu-põhud* (D) 'das zu den Weihnachtsspielen auf d. Boden gebreitete Stroh' Murdekartotegis esineb Emm, Käi, Rei n, g *rugi*. Vrd. Wied. *rugis* G. *ruki* (D) = *rukis*.

2.4. Jõuluõhtul tuleb teha väljastpoolt ustele ja aknalaukidele *rattaskiri*, nääriõhtul (am Neujahrsabend) teinegi (114), et kaitsta inimesi mitme ohu eest (vt. 2.5., 2.6.). Missugune see märk peaks olema, ei selgu kontekstist. Wiedemanni sõnaraamat annab sama sõna suka- ja vöökirjade nimetuste hulgas: (*kiri*) *rataskiri* (mit ringförmigen Figuren). Murdekartoteeki on jõudnud etnograafilise teade Kassarist. Seal märkis sõna *rataskiri* ümmargust kindakirja, millele tehti jooni sisse nii, et muster näis kodarates rattana.

2.5. Kui *rattaskiri* puudub, tühjendavad *krattid* lehmaudarad, söövad või pütist ja vilja salvest: *salli* pl. *salved* (114). Sõna *sali* on tuntud kogu Hiiumaal. Vrd. Wied. *sali* G. *salwe* (D) = *sal'w* 1. ('Kornkasten, Abtheilung aus Brettern in der Kornkammer oder im Speicher').

2.6. Sama *rattaskiri* kaitseb inimesi ja loomi, et neid ei pääse piinama *maar* Sulgudes antakse *painaja* (114), mis täidab ühtlasi tõlkefunktsiooni. Vrd. Wied. (*paenama*) *luupaenaja* 'Alp, böser Ehegatte'; Emm, Phl '*painaja* 'luupainaja'

Sõna *maar* puudub teistes allikates. Ilmselt on see laenatud, vrd. rts *mara* (üks tähendusi) 'luupainaja' (Wieselgren 1976: 280). Rootsi laen *mara* on tuntud soome vanemas kirjakeeles (Juslenius) ja murretes (Edela-Soome, Lõuna-Häme, Lõuna-Pohjanmaa): 'painajainen (et. eläimillä)' (SSA 2: 149). Soomes esineb laensõnas lühike, Hiiumaal pikk vokaal.

2.7. Jõuluõhtul võidakse end maskeerida mõneks loomaks, olgu siis sokuks – *joulopuk* 'Weihnachtsbock' – või haneks – *joulohanni* 'Weihnachtsgans' (114). 1920.–1930. aastail teati Hiiumaal mõlemat olendit, nende valmistusviisi ja funktsiooni. Murdekartoteegi andmeil: Käi '*joulopukk*, Rei '*joulupukk*'; etnograafilistes kirjeldustes: Phl '*jouluhani*, Kassari '*jõluvani*. Ariste (1933: 127) peab mõlemat sõna eestirootsi tõlkelaenuks. Viires (1995: 47. 177) kir-

jeldab sellist rootsimõjulist tava saartel ja Lääne-Eestis ning esitab artiklis *näärisokk* Hiiumaa vastena *jõulupukk*.

2.8. Sengbuschi järgi kutsutakse ühtmoodi uue aasta esimest ja sellele järgnevat päeva: *ue aasta pääw* (114). Kui siis võrku (*wörk*) kootakse, ja tuleb mees, toob võrk õnne, kui aga naine, peab äsja tehtust tükikese ära lõikama ja tulle viskama.

2.9. Vastlaõhtul (*wastla pääwa* (ilmne kirjutus- või trükiviga – H. N.) *õhto*) tuleb jääl liugu lasta ja laulda:

Linnad leo laskiale

Tudrid toa istujale

Takkud tagga toukiale (114).

Vastlalaul on Eestis laialt levinud, kuid Sengbusch pani selle ikkagi kirja Hiiumaal. Sõnavorm *leo pro liu* (sõnast *liug*) on ilmne vääratatus, *toa pro toas* täiesti ootamatu, ehthiulik aga *tudrid* (kartoteegis n, g *tudri* 'linas kasvav umbrohi, tuder'). Vrd. Wied. *tudr* G. *tudra*, *tudre* 'Leindotter (Camelina sativa Crantz.)' Kuidas peaks välja lugema tegijanimesid *laskiale* ja *toukiale*, jääb kahjuks selgusetuks.

2.10. Vastlaõhtul tuleb kärpida juukseid ja hobusesaba. Sengbusch annab sel puhul eestikeelse sõna *piratud* 'gestutzt' (115). Vrd. Wied. *piirama* (2. tähendus) 'beschneiden, stutzen' Murdekartoteegis pole Hiiumaalt seda tähendust kirja pandud.

2.11. Et lambad edeneksid, tapetakse olevipäeval lammas ja süüakse see ära kogu perega. Sellisest kombest pärineb ütlus, millega pilgatakse lõikuseel mahajäänut: *Se on Olepäwa ois, mis numa päle jääb* (115). Vrd. Wied. *oiz* G *oizu* (I) = *oinik*; Rei, Phl *oiss* g *oisu*, Emm, Käi *oiss* g *oisi*, Käi g *oissi* 'jäärtall'

Kartoteegi järgi varieerub Hiiumaal mõneti olevipäeva (29. juuli) nimetus: Emm *oolepææ*, *oolebe*, Rei *oolebe*, Phl *oolebä*, *ooleba*. Päev ise on söögi osas oluliseks tähiseks. Siis olevat tapetud tall (Emm *oolebe utt*) ja keedetud sellest suppi. Siitpeale võidi juba hakata sööma värskeid kartuleid. Pilkeütlus mahajäänud lõikajale, kelle esi kahelt poolt läbi lõigatakse, on kirja pandud mandrilt: *Hlj jättan su nuuma peale; Kad paneme ta nuumale*.

2.12. Lina peab külvama, kui pilved on *kiudus* 'faserig' mitte siis, kui nad on *maoraswas* 'magenfettartig' (115). Vrd. Wied. (*magu*) *taewas on mau-karwas* (od. *raswas*) 'der Himmel ist voll Lämmerwolken' Hiiumaalt pole seni murdekartoteeki jõudnud kumbagi sõna, kuigi nad mõlemad on kasutusel naabruses – Saaremaal ja Muhus.

2.13. Lina- või odrakülvamisel tuleb visata esimesed kolm peotäit üle vasaku õla ja öelda: "*Tudrid* (od. *kurremed*) *metsa ja linnad* (või *odrad*) *pöllole!*" Mõnikord ka: "*Sit pask metsa ja willi põllale!*" (mõlemad 115).

Hiipärane sõna *tudrid* oli juba jutuks (2.9.), sõna *kurremed* kohta ei mõistnud kuskilt lisateavet hankida. Torkab silma kahesugune esinemus *pöllole* ~ *pöllale*. Viimane neist on Hiiumaale tüüpiline. Seda sõnavormi on Sengbusch ägedalt kaitsnud, kui Ahrens leidis, et keegi ei ütle *pöllal* (Bemerkungen 45). Vrd. Wied. (*pöld*) *pöllule* (*pöllale*) *minema* 'auf's Feld, zur Feldarbeit gehen' Hiiumaalt on murdekartoteeki jõudnud: *sitt* 'väljaheide, roe; ka: sõnik'; *pask* 'vedel väljaheide', Phl 'sodi, sopp, pori' Vrd. Wied. *pask* 'dünner Koth, Unflath' *sita-p.* 'etwas ganz Verächtliches'; *sitt* 'Koth, Dreck, Mist, Dünger, fig. ein Nichts, Bagatell'

2.14. Kui tüdruk seob lõikusajal viimase vihu, läheb ta kodunt välja: *saab uut ello* (115), s.o. abiellub. Sel puhul võidakse veel öelda: "*Tännawo aasta põllo pörsas, tullewa aasta ennesel pörsas* (s.o. laps)!" (115). Vrd. Wied. (*pörsas*) *tema kätte jääb nüüd p.* (wenn Einer mit seiner Arbeit hinter Anderen zurück bleibt).

2.15. Kui heinatükk on maha niidetud, tõstetakse vikatiga rohtu üles ja öeldakse: "*Ni kõrgeks kaswa teine aasta se rohhi!*" (115). Üldhiuline oleks *teina*. Vrd. Wied. *teina* (D) st. *teine*. Sõna võib, olenevalt kontekstist, märkida nii ajalist eelnevust kui ka järgnevust. Tähen-dust 'eelmine, möödunud' illustreerivad järgmised näited: Wied. (*teine*) *teizel reedel* 'Freitag vor einer Woche'; Rei *kuluse jäänd einatükid, mis teise aasta enne pole niidet*. Tähen-dus 'järgmine, tulev' esineb nii "Osilianas" kui ka murdekeeles (Käi 'vilja veel teise aastasse ka). Ootuspärane pole ka sõnavorm *kaswa*. 1920.–1930. aastail kasutasid vanemad inimesed ilma *v*-ta

(*kasuma*), nooremad v-lisi kujusid (*kasvama*), nagu ilmneb karto-teegist.

2.16. Pärast päevalooja tehtud töö on *tondi tö*. Seepärast laulavad tööliselised: "*Tulle tonti, to kolli, panne pärrast päwa tö sisse!*" 'komm, Gespenst, bringe den Koll, lege die Arbeit nach dem Tage bei Seite' (116). Vrd. Wied. *ton't* G. *ton'di* 'Geist, Kobold, Gespenst, Hausgeist, Drache, welcher Schätze zuträgt, fig. Vogelscheuche' Üle Eesti tuntud sõna *tont* kuulub vanemate eestirootsi laensõnade hulka (Ariste 1933: 108). Eesti uskumustes märgib ta ebamäärast üleloomulikku olendit, kurja vaimu, kes on inimesele vaenulik. Rootsi algne vaste oli majahaldjas (Viires 1995: 286).

Väärrib tähelepanu, et sõnal *koll* puudub saksakeelne vaste, kuid ta näib seostuvat mingi ebamäärase (üleloomuliku) olendiga. Vrd. Wied. *kol'l* G. *kol'l'i* 'Popanz; (kd) Ungeziefer, Läuse'; *koll* G. *kollu* 'Popanz', *wana koll*, *kollu-mat's* '(scherzh.) das männliche Glied' "Osilianas" toodud sõnaga saab ühendada: Emm *kaju koll* 'lastehirmutis (viib lapse kaevu)', *kollid* 'täid' Väidetakse, et mõned lastehirmutised "on lähtunud varasemaist usundilistest mõistetest, nagu oletatavad muistsed surnu nimetused *mumm* ja *koll* ning viimase tuletis *kolumats* (*koll* + *Mats*)" (Viires 1995: 124).

Teist algupära paistab olevat: Rei, Phl *koll* g *kolli*, Phl *koli* 'munandikott, *scrotum*' Vrd. Wied. *koli* G. *koli* (D) 'Hode' Sõna *koll* seostub soome sõnaga *kolli*¹, mis esineb vanemas kirjakeeles (Juslenius, Renvall) ja murretes (peamiselt Lääne-Soomes). Vt. *kolli* 'uroskissa t. (harv.) -koira'; sellega on küsimärgiga ühendatud eesti murdesõna *koli* (SSA 1: 391).

2.17. Sengbusch kirjeldab võtteid, kuidas põllukahjureid – rukkiuuse (Kornwurm) – tõrjuda. Üks võimalusi on, kui *hora must kuub kujuks tehtud*, tormavad tedred usside kallale ('macht man einer Hure schwarzen Rock zur Vogelscheuche, so stürzen die Birkhühne über den Kornwurm her'; 116).

Sõna *hoor* märgib Hiiumaal, nagu mujalgi Eestis, eeskätt lapsega tüdrukut. Vrd. Wied. *hoor* G. *hoora* 'Hure' Musta kuue all on tõenäoliselt mõeldud pikka seelikut, mida kanti Hiiumaal enne

küütkuube. See oli värvilt must, läbivillane, üleni kurrutatud ja öödriga, s.o. pihikuga (etnograafilised teated Hiiumaalt).

Murdekartoteegi andmeil (Emm, Käi, Phl) on varem tehtud kuju (*tedrikuju*) ja käidud sellega tedrejahlil, et linde ligi meelitada. Käinast on teada, et kujud olid mustast riidest, roheliste lappide ja punase harjaga. Neid pandi puu otsa korraga 2–3 tükki. Vrd. Wied. (*kuju*) *tedre-k. (t.-mäng)* 'ausgestopfter Birkhahn (zum Anlocken anderer von d. Jäger aufgestellt)' Sengbusch on ilmselt eksinud tõlkega (Vogelscheuche), sest praegusel juhul ei soovita linde peletada, vaid nad meelitatakse hoopis põllule.

2.18. Kui hakatakse uut võrku kuduma, peab vaatama, kas kuu seisab Plejaadides: *ku on söal* (116). Tegemist on trüki- või kirjutusveaga, sest sõnasisene *l* puudub. Vrd. Wied. (*sööl*) *põhja-s. (D)* 'die Plejaden'; Käi Phl 'taeva sööl, Käi tähe sööl 'Söel, Plejaadid' Murdepärane oleks "Osiliana" lauses inessiiv (*söölas*).

2.19. Head kalaõnne võib loota siis, kui kallata paadis välja kapatais õlut sõnadega: "Anna poisile omma jäggu ka!" 'gieb dem Jungen auch sein Theil' (116). Joonealuses märkuses oletab Sengbusch, et *anna* asemel peaks olema *wanna*, seega: 'dem Teufel auch sein Antheil' See annaks lausele kohasema mõtte (116). Vrd. Wied. *pois* (4. tähendus) 'euphem. der Teufel', *wana p.* dass., *temal on pois kaazas* 'der Teufel steht ihm bei, er geht mit dem Teufel um' Murdekartoteegi järgi on laialt levinud *vanapoiss* 'kurat' (Hiiumaalt puuduvad kahjuks kirjapanekud.) Sõnal *poiss* seesugust tähendust ei ole märgatud.

3. SENGBUSCHI KEELEOSKUSEST. HIIU KEELENDITE MURDEEHTSUSEST

Sengbuschi emakeeleks oli muidugi saksa keel, kuid ta näib olevat olnud keeleandeline ja -huviline, kes oskas ka läti ja vene keelt. Eesti keelt on ta õppinud täiskasvanuna. Kui ta kandideeris Laiusel (1822), kõneles ta seda puudulikult ehk nagu lätlane. Pärast valimisel läbikukkumist viibis ta mitu kuud Torma pastori E. J. Assmuthi juures, et õppida eesti keelt, enne kui ta sai pastori koha Pühalepas. (Vt. Ein armer Hirte 13–14, 20; Köpp 1937: 417. 419; Ariste 1984: 224.) Sengbuschi keeleoskusest piisas hiljem, et improviseerida jutluse ajal ja liikuda mööda oma kihelkonda (1836. aastast peale

peaaegu iga päev). Kord viis ta haigele jumalaarmu, kord pidas kõrtsiski palve- ja piiblitunde (Ein armer Hirte 31–33, 37–38).

Sengbuschi eesti keelt on mõjutanud kirikukirjanduse, eriti Piibli keel, ja Pühalepa-Kassari murrak. See oli tükati kooskõlas trükisõnaga, mis põhines läänepoolsetel murretel (vt. Kask 1984: 90–95). Sengbusch on kuulunud konservatiivide hulka. Ta ei ole pooldanud kirikukeele ajakohastamist lauluraamatus (Vilbaste 1961. 12) ega Uue Testamendi 1857. aasta väljaandes. Viimane on andnud ajendi kirjutada poleemiline brošüür (Bemerkungen), mis ilmus 1868. Selle kaanel puudub küll nimi, kuid autor – Alexander von Sengbusch – on siiski teada (Winkelmann 1878: 72). Oma raamatus vaidlustab ta Wiedemanni üldiselt positiivse arvamuse Uue Testamendi keeleparandustest. (See raamatuke (Gutachten) trükiti 1861.) Sengbusch heidab eriti ette seda, et asjatult on muudetud kirjakeele senine murdebaas, teisisõnu: eelistatud kirdepoolseid keelekujusid loodepoolsetele, mis domineerisid 1816. aasta väljaandes (vt. Bemerkungen 8, 27 31, 46).

Selgub, et Sengbusch on õppinud veel 60-aastasena pähe Ahrensi grammatika põhireeglid, korrates neid pikka aega hommikul ja õhtul, ükskõik kus ta siis viibis (vt. Bemerkungen 23). See tõttu tunneb ta seda grammatikat läbi ja lõhki ja võib puistata oma enda kirjutisse nagu käisest paragrahvide numbraid. Ta polemiseerib Ahrensiga, kes toetub Kuusalu murrakule. Ahrensi seisukohad vastanduvad tihtipeale senise kirjakeele ja hiiu murdekeelele (vt. Bemerkungen 23–24, 31, 40). Sengbusch esitab oma väidete tõestuseks väljavõtteid Wiedemanni kirjadest, kus puudutatakse mitmeid keeleküsimusi, isegi objekti. Samuti on ta lasknud Wiedemannil redigeerida mõnda lõiku agendast (vt. Bemerkungen 10, 12–13, 56).

Murdekeele kirjapanekul on Sengbusch pidanud ilmselt finesse liigseiks (või pole ta neid kuulnudki?). Talle on piisanud vana ortograafia võimalustest. Oma jälje on võinud jätta tollane kirja-keel, kuid seda pole nii lihtne tõestada. Allpool vihjan vaid paarile seigale.

Kõigepealt vokalismist. Hiiu murrakutele nii omane *ö* pro ühiskeele *õ* esineb Sengbuschi kirjapanekuis palju kordi, nagu *põhko* (113), *wörk* (114), *õhto* (114), *körgeks* (115), *põllo pörsas* (115). Või johtub selline märkimisviis ühtlasi vastuseisust *õ* tarvitussele trükisõnas?

Murdeomane on diftong *ou* sõnades *joulupuk* (114), *jouluhanni* (114), *toukiale* (114). Niisugust vanemat keelepruuki esines 1930. aastail üksnes Hiiumaa kõrvalistel randadel ja metsakülades (Ariste 1939: 125). Paarkümmend aastat tagasi võisid seda harva kuulda mõnelt keelejuhilt. Murdekartoteegis leiduvad kahe-sugused teated: Emm, Rei `joulud, Phl `joulu 'jõulu ajal', `joulud, Käi g `jõulu; Emm, Rei `toukama, Käi, Phl `tõukama.

Sengbusch on märkinud esisilbis enamasti pika vokaali: *jääb* (115), samuti *pääw* (114) 'päev', (*ole*)*päwa* (115), *päle* (115) 'peale' kuid *peas* (113). Pikk vokaal lähtub murdeuususest (Neetar 1976: 91), diftong kajastab kirjakeele mõju (vt. Kask 1984: 92, 94, 123). Ariste väitel oli 1930. aastail diftong alles üsna hiline nähtus (Ariste 1939: 21).

Hiiu keelt iseloomustab üldiselt diftong *ai* (Ariste 1939: 16–17). "Osilianas" esineb see sõnas *painaja* (114). Tollases kirja-keeles, nagu Wiedemanni sõnaraamatuski, kasutati diftongi *ae* (vt. Kask 1984: 92). Häälikumuutus *ja>jä*, mida tuntakse enam-vähem kogu Hiiumaal (Ariste 1939: 77–78), tuleb nähtavale sõnas *jäggu* (116).

Järgsilpide *o* on Sengbuschi kirjapanekuis peaaegu üldine, nagu *põhko* (114), *joulo-* (114), *põllole* (115), *ello* (115), *tännawo* (115), erandiks *kiudus* (115), *jäggu* (116). Kahtlen selles, et Sengbusch edastab niiviisi redutseeritud *u*-häälikut, pigem järgib ta kirjakeele traditsiooni (vt. Kask 1984: 122). Uues Testamendis (1857) on *o* asemel juba *u* (Gutachten 22). Üllatab *teine* (115) pro *teina* (vt. 2.15.), samuti lõpukaota *kratti* (113).

Konsonantismist pälvib kõigepealt tähelepanu sõnaalguline *h*, nagu *hinge* (113), *hunt* (113), kuid *erne(hunt)* (113). *h*-kasutuses langeb kokku nii Pühalepa esinemus (vt. Ariste 1939: 172–173) kui ka kirjakeele traditsioon (vt. Kask 1984: 128). Sõnavorm *erne* võib olla väärtus või äärmisel juhul Kassarist kuulnud. (Sengbuschi kohustuste hulka kuulus jumalateenistus siinses kabelis.)

"Osilianas" kajastub *v* kadu labiaalvokaalide naabruses ja *i* ees, mis on Hiiumaal üldine (Ariste 1939: 243–244). Ühelt poolt saab näiteks tuua kaolisi vorme, nagu *salli* (114) pro *salv*, *ole(päwa)* (115) pro *olevi(päeva)*, teiselt poolt kaota sõnakujusid: *kaewo(hunt)* (113), *kaswa* (115). Viimased ei tarvitse pärineda kõneldud keelest (vt. 2.2., 2.15.), vaid võivad olla mõjutatud hoopis kirjakeelest.

Sõnade muutumises märkab hiiupärast vähe: laadivahelduse puudumine sõnas *ubba(hunt)* (113; vt. 2.2.), *a*-pluural sõnas *pöllale* (115; vt. 2.13.).

4. JÄRELDUSI

Nagu selgus eespool, võib Sengbuschi hiiumurdelisi ülestähendusi usaldada, kui jätta välja mõned eksemplid (osalt ehk kirjakeele mõjul). Laused on eestlasele suupärased, seega ilmselt rahva käest kuulnud. See lubab oletada, et Wiedemann sai Sengbuschilt autentse keeleainese. Et viimane ei jõudnud alati sõnaraamatusse ehedal kujul (vt. Neetar 1976, 1978), on minu arvates tingitud kahest seigast. Esiteks soovib Wiedemann, nagu ilmneb ta kirjavahetusest Kreutzwaldiga, et eestlastel oleks ainult üks kirjakeel. Seetõttu peabki ta rohkem silmas Tallinna keelt, mida mõistetakse ja tarvitatakse laiemalt (Wiedemann 1986: 59, 61). Kuigi Wiedemann (1986: 80, 84) teab murdeerinevusi, ka seda, et Hiiumaal ei muljeerita, märgib ta ometi Hiiu sõnadele palatalisatsiooni (Neetar 1976: 89–90). Wiedemanni juhtmõte kõlab (tõlkes): "Sõnaraamat või grammatika ei või aga ühe maanurga keelepruugiga piirduda, vaid peab, niipalju kui võimalik, kõiki arvesse võtma" (Wiedemann 1986: 84).

Teiseks ei saa välistada vana kirjaviisi, mis soodustas vääriti tõlgendust. Kirjas Kreutzwaldile kurdab Wiedemann, et sõnaraamatutööd raskendavad inkonsekventsused ja vasturääkivused materjalis. Suurimat meeelhärmi põhjustab siiski vana ortograafia, mis ei võimalda teada saada hääldust ega sõna õiget kirjutusviisi (Wiedemann 1986: 59, 60–61, 72, 74).

Wiedemanni reisiaruandeist loeme, et Sengbuschi poolt kirjapandut on akadeemik toonud kaasa Hiiumaalt või saanud postitsi Tallinnas ja Peterburis. (Vt. Wiedemann 1863a: 326; 1863b: 372; 1864: 465; 1869a: 503; 1869b: 594.) Wiedemann ise pole nähtavasti jõudnud kõike kohapeal kontrollida. Seda tunnistavad kolm teadet, mis on säilitanud vana kirjpildi. Üks neist on riietuseseme nimetus. Varem kandsid Hiiumaal nii naised kui ka mehed ülerõivast (pikk-kuube), mida kutsuti *jäku* (vt. Kaarma-Voolmaa 1981: 54, 363). Kohati (Käi Kassari) oli naiste pealisiide nimetuseks *jäkukuub*. Vrd. Wied. *jäku* G. *jäku* (I) 'langer Bauerrock für beide Geschlechter' Teine sõna on *kotu*, mis käibib Hiiumaal ja kohati Saaremaal (Jäm, Khk). See märgib üldiselt lastehirmutist, kuid

ka musta (lamba)nahatükki, mille ema pani oma rinnale, et last võõrutada. Samal sõnal võib olla veel tähendus 'täi' (Rei, Phl). Vrd. Wied. *kottu G. kottu* (I) 'das beim Entwöhnen der Kinder auf die Brust gelegte Fellstückchen' Sõna *kotu* võib esineda ka liitsõna esikomponendina. Kartoteegis leiduvad lastehirmutiste nimetused, nagu Rei *kotuloom* (ka 'täi'), *kotumats*; Emm, Käi, Rei *kotumees*. Vrd. Wied. (*Mats*) *kottu-M.* (D) 'ein Popanz'

KIRJANDUS

- Ariste, P. 1933**, Eesti-rootsi laensõnad, Tartu (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX, 13).
- Ariste, P. 1939**, Hiiu murrete häälikud, Tartu (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVII, 1).
- Ariste, P. 1984**, Laiuse mustlasi meenutades. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 223–225.
- Bemerkungen** = Bemerkungen über die Reval-Ehstnische Ausgabe des Neuen Testaments vom Jahre 1857, Arensburg, 1868.
- Ein armer Hirte** = Ein armer Hirte im einsamen Thal. Lebensbild des weiland Pastor Alexander von Sengbusch, Reval, 1885.
- Gutachten** = Gutachten des Akademikers Hrn. Staatsraths Wiedemann über die Helsingforscher Ausgabe des ehstnischen Neuen Testaments vom Jahre 1857, Reval, 1861.
- Holzmayr, J. B. 1873**, Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Siebenter Band. Zweites Heft, Dorpat, S. 1–116.
- Kaarma, M., Voolmaa, A. 1981**, Eesti rahvarõivad, Tallinn.
- Kask, A. 1984**, Eesti murded ja kirjakeel, Tallinn (= Emakeele Seltsi Toimetised 16).
- Köpp, J. 1937**, Laiuse kihelkonna ajalugu, Tartu.
- Neetar, H. 1976**, Hiiumaa sõnade foneetikast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21, Tallinn, lk 89–93.
- Neetar, H. 1978**, Hiiumaa sõnade morfoloogiast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23, Tallinn, lk 33–40.
- SSA 1** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K, Helsinki, 1992 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).
- SSA 2** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. L–P, Helsinki, 1995 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).
- Viires, A. (koostaja ja toim.) 1995**, Eesti rahvakultuuri leksikon, Tallinn.
- Vilbaste, G. 1961**, Eduard Ahrensi katseid eesti kirikukeele parandamiseks. – Emakeele Seltsi aastaraamat VII, Tallinn, lk 11–16.
- Wied. = Wiedemann, F. J. 1973**, Eesti-Saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest, Tallinn.

- Wiedemann, F. J. 1863a**, Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 3, St.-Pétersbourg, S. 319–327.
- Wiedemann, F. J. 1863b**, Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 3, St.-Pétersbourg, S. 368–372.
- Wiedemann, F. J. 1864**, Bericht über eine im Sommer des J. 1864 zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 4, St.-Pétersbourg, S. 463–466.
- Wiedemann, F. J. 1869a**, Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehist- und Livland ausgeführte Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 5, St.-Pétersbourg, S. 501–504.
- Wiedemann, F. J. 1869b**, Bericht über eine im Jahre 1868 zu linguistischen Zwecken nach Liv- und Ehistland ausgeführte Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV. Livraison 5, St.-Pétersbourg, S. 594–595.
- Wiedemann, 1986** = F. J. Wiedemanni kirjad F R. Kreutzwaldile. – Paar samukest eesti kirjanduse uurimise teed XI, Tallinn, lk 56–98.
- Wieselgren, P., Ariste, P., Suits, G. (toim.) 1976**, Rootsi-eesti sõnaraamat. Kolmas trükk. Ümber töötanud Herbert Lagman, Upsala.
- Winkelmann, E. 1878**, *Bibliotheca Livoniae Historica*. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe, Berlin.